

О.К.Струкевич (Вінниця)

**Політикокультурні орієнтації козацької старшини
Гетьманщини середини XVIII ст. у
загальноєвропейському контексті**

Вивчення історії України-Гетьманщини поза європейським контекстом неминує призводити до вульгаризації змісту вітчизняного історичного процесу. Пропонована публікація має за мету зосередити увагу дослідників на проблемі скорельованості ідеї західноєвропейської суспільно-політичної думки із багатьма проявами тогочасного українського політичного життя. Як на наш погляд, саме термін “скорельованість” відповідає характеру зв’язку між названими об’єктами. Немає сумніву, що ідеї європейських просвітників XVIII ст. справляли певний вплив на настрої, політикокультурні орієнтації, а відтак і на політичні явища

та процеси у Гетьманщині, поведінку окремих старшин. Проте не викликає заперечення і те, що залежність між ними ніколи не набувала чітко вираженого функціонального характеру.

У той час як європейські просвітителі засуджували деспотизм та обстоювали республіканські принципи, республіканські політикокультурні орієнтації зміцнювалися і в середовищі українських старшин. Про те, що Гетьманщина є республікою, заявляв 1762 року Семен Дівович – автор відомого історико-публіцистичного твору “Разговор Великороссии с Малороссией”. В уста персоніфікованої Малоросії, що веде успішну полеміку із своєю північною сусідкою, перекладач Генеральної військової канцелярії вкладає наступну фразу:

А не ты республикою повелеваешь мною,
Ничем не умалена царем я пред тобою.

Як факт перемоги республіканських орієнтацій над монархічними можна розглядати документи останнього старшинського з'їзду, що відбувся у Глухові у грудні 1763 р. Мова в першу чергу йде про характер легітимації влади гетьмана та про порядок формування вищих державних органів. Хоча група старшин – учасників з'їзду, висунула пропозицію, що бажано було б закріпити гетьманство у спадок за родом Розумовських, однак іншими старшинами “зроблені були різні пропозиції”, внаслідок чого виникли гарячі суперечки і, нарешті, було випрацювано 23 пункти. Серед них і пункт “Про вільне обрання гетьмана”, який фіксував пропозицію про відновлення права “вільного малоросійському народу” на обрання гетьмана у випадку смерті К.Розумовського. Варто зазначити, що козацька старшина цей пункт тлумачила у демократично-республіканському аспекті, наполягаючи на праві участі козаків у виборах.

1760 р. К.Розумовським було запроваджено республіканський порядок комплектування Генерального військового суду. З того часу відповідно до гетьманського універсалу щороку від кожного полку вільними голосами

обирався суддя (загалом їх обиралося десять) на допомогу двом генеральним суддям.

Пункт підготовленого старшинським з'їздом у грудні 1763 р. “Прохання малоросійського шляхетства і старшин разом з гетьманом” про запровадження трибуналу – вищої судової інстанції – знову ж таки містив вимогу сформулювати його “вільними голосами із шляхетства”. Наймогутніший республіканський потенціал містився у пункті про заснування генеральної ради або сейму: “раз на рік... а у надзвичайних випадках, коли потреба виникне, мати сойми або генеральні ради, як для спільних наших постанов та справ, так і для порад, що трапляються у потребах малоросійського народу до вашої імператорської величності, на яких сеймах або радах всі нові постанови і справи повинні постановлятися і вирішуватися більшістю голосів”.

Набутком суспільно-політичної думки доби просвітництва є обґрунтування ідеї розділення законодавчої і судової влади. Як доводив Ш.Монтеск'є, незалежність гілок влади і взаємна їх зрівноваженість створюють основи для свободи і безпеки громадян. Починаючи із 1760 р., процес розділення влади за владними повноваженнями розпочався і в Україні, причому у практичному політичному житті. Того року в окрему гілку, на рівні центральних органів було виділено судову владу. Універсалом К.Розумовського судові справи було вилучено із компетенції Генеральної військової канцелярії та доручено Генеральному військовому суду, який з того часу отримав повноваження найвищої судової інстанції. 1763 р. політична система Гетьманщини поповнилася новими судовими установами: земськими, підкоморськими гродськими судами. Поява нових судових органів вела до розділення виконавчої та судової влади на полковому рівні. За полковником залишалось головування у гродських судах, котрі розглядали лише кримінальні справи.

Відновлення протягом гетьманування К.Розумовського практики скликання з'їздів старшин, а також підтримка

гетьманом прагнення старшин налагодити функціонування регулярної установи старшинського представництва — сейму або генеральної ради свідчать про те, що в Україні намітився процес відгалуження законодавчої гілки влади.

Справі взаємного зрівноваження влади за ознакою владних повноважень сприяло розмежування компетенції у рамках наймогутнішої, на той час, виконавчої гілки влади, у якій поряд із цивільною виділялася влада військова.

5 грудня 1763 р. гетьман видав інструкцію для “нижчої генеральної старшини” (двох осавулів, хорунжого та бунчужного), згідно з якою до їхньої компетенції передавалося управління козацьким військом. Як видно із документів, “нижча генеральна старшина”, виконуючи протягом грудня 1763 — квітня 1765 рр. доручені їм справи “спільно” та використовуючи “для писання доручених... згідно цій інструкції справ” трьох канцеляристів, переданих їй із Генеральної військової канцелярії, утворила окремий колегіальний орган, що зосередив у своїх руках військово-адміністративні та справи нагляду за станом боєздатності козацького війська.

Зазначимо, що ідея розділення та зрівноваження гілок влади мала для українського суспільства та гетьмана ще один вимір — встановлення рівноваги між центральними та місцевими органами влади. Справа у тому, що у природне змагання полкового та центрального ешелонів влади втручалася, переслідуючи імперські цілі, Російська держава. Коли К. Розумовський фактично відновив призначення полковників гетьманською владою, то російська імператриця не забарилася позбавити його такої прерогативи. Офіційний Петербург, звичайно, був зацікавлений у протистоянні полковників гетьману. Робота ж К. Розумовського по розділенню влади вела до обмеження влади полковників. У ході судової реформи вони практично втратили судову владу. Вилучення військової влади із компетенції Генеральної військової канцелярії (можемо припустити за аналогією із

порядком реформування у судовій сфері) було першим кроком на шляху позбавлення полковників військової влади. Проект же скликання сейму або генеральної ради як органу станового представництва забезпечував гетьману підтримку з боку рядового полкового та сотенного шляхетства і старшинства. Гарантією ж того, що у політичній системі Гетьманщини не відбулося б перерозподілу сил виключно на користь гетьмана, була готовність Розумовського піти на створення представницької установи парламентського типу, яка б перебрала на себе законодавчі повноваження. Гетьман йшов шляхом встановлення динамічної рівноваги як між гілками, так і центральним та місцевим ешелонами влади, створюючи для цього цивілізовану арену політичної боротьби у якості генеральної ради або сейму.

Скорельованість ідей просвітників із політикокультурними орієнтаціями проявилася і у автономістських орієнтаціях козацької старшини. Так, плани створення вищої судової інстанції – трибуналу – передбачали, що апеляція на його рішення подавалася б для безпосереднього розгляду імператрицею “і то лише у таких кримінальних справах, де про втрату честі та життя мова ведеться”. Цікаво, що на думку Ш.Монтеск’є, принципом монархії є честь (на відміну від деспотії, що ґрунтується на страхі). Як бачимо, і українські старшини розглядали російського імператора – легітимного главу окремого українського політичного організму(*) як гаранта честі і гідності у їхніх взаєминах.

Ідеям просвітників про обмеження монархії твердим законом, який є, на їх думку, головним засобом регулювання суспільного життя, були співзвучні настрої козацької старшини щодо місця і ролі законів у суспільному житті. Більшість старшин усвідомила необхідність проведення кодифікації українських законів. Варто зазначити, що сила і точність законів не розумілися ними як наслідок абсолютної незмінності законів при включенні їх до кодексу. Яскравим прикладом власне просвітницького ставлення до законів є

роздуми невідомого промовця, що виступав на одному із старшинських з'їздів, проведеного у початковий період гетьманування К.Розумовського, із промовою “Про покращення становища” Малоросії”. Заради забезпечення суспільного порядку закони, на його думку, необхідно змінювати “відповідно до наших часів, моралі та обставин наших, наслідуючи у тому приклад освічених народів”.

Просвітництво відзначалося культом знань, вірою у можливість перетворення життя на засадах розуму. Причому, знання розглядалися не як фактор впливу, а як безпосередній засіб перетворень. Помітний потяг до знань, до освіти спостерігається і у тогочасному українському суспільстві. Знання розглядаються як засіб захисту української автономії, засіб регулювання суспільного життя. Так, невідомий автор промови “Про покращення становища” Гетьманщини таке ставлення до знань висловлює у риторичному запитанні: “Де нині славні ті люди, які розумом і пером своїм захищали вольності батьківщини нашої і розумно нею правили?” та у твердженні: “Навчання як до освічення розуму, так і до утримання всіляких добрих порядків у державах більш за все сприяє; найкращі государі, полководці, градоначальники були філософи; належить нам турбуватися і про поширення наук у нашій вітчизні”. До “ясного розуму” учасників зборів він звертається і для того, щоб ті згадали історію своїх предків “і їх стан порівняли із нинішнім”. До розуму ж апелює і С.Дідович, намагаючись обґрунтувати правомочність домагань українських старшин зрівнятися із російськими чиновниками та офіцерами у “класах”:

Обойди умом все государства пространно,
Во всяком найдешь различие в чинах.

Подих раціоналізму прослідковується, на наш погляд, і у алгоритмі побудови пунктів “Прохання малоросійського шляхетства”. Спочатку старшини подають твердження із просвітницькими підходами, вказуючи на це, потім освіченою називають імператрицю, готуючи таким чином для неї логічну

пастку. Катерині II залишалося або задовольняти прохання, або виглядати перед старшинами неосвіченою монархинєю. Такий підхід вказує на “презумпцію раціонального” у світосприйнятті старшин. Вони і думки не припускаються, що імператриця може вчинити ірраціонально.

Безпосередню вказівку на близькість до західноєвропейських орієнтацій стосовно поширення освіти в Україні ми знаходимо і у пункті “Прохання малоросійського шляхетства” “Про запровадження університетів, гімназій і типографій”: “...за прикладом розміщених у іноземних державах університетів і гімназій і з такими ж привілеями, запровадити і у Малій Росії два університети і кілька гімназій... При тих же університетах, а де за потрібне вважатиметься, і при гімназіях необхідно бути типографіям для друкування як церковних, так і світських книг...”

У промові невідомого оратора прослідковуються також впливи теорії освіченого абсолютизму. Перераховуючи чесноти російської імператриці – Єлисавети Петрівни, промовець вказує на її “освіченість”, поряд із “премудрістю”. У його словах знаходить відображення основний постулат освіченого абсолютизму – підпорядкованість дій і помислів монарха загальному благу: “... бо ні про що вона більше не мислить, ні до чого більше не спрямовує свого монаршого серця, як до явнлюбства, до правосуддя і добробуту своїх підданих”. Під впливом ідеї служіння освіченого монарха загальному благу оформився і наступний уривок “Прохання малоросійського шляхетства”: “...Ваша імператорська величність по даній Вам від Бога прозорливості краще всіх знати може, що престоли володарів і благоденство держав краще утверджуються на правосудді, милості і пошуках загального добробуту підданих, ніж на власній їх користі і прибутках”.

Негативне ставлення просвітників до абсолютної монархії, до політичного свавілля, до мерзенної моралі двірцевої камарильї співвідноситься із прагненням козацьких старшин

обмежити прояви свавілля з боку російського чиновництва і офіцерства шляхом зрівняння з ними у “класах” відповідно до петровської “табелі про ранги”. Протистояння свавіллю помітне у оцінці старшинами українського народу як такого, що є “вільним, але вольностями своїми не користується”. Дана оцінка звучить у пункті “Про заснування на образників постійної комісії у Малій Росії”, яка б захищала “малоросійських жителів” від “образ і озлоблень”. Разом з тим зазначимо, що звернення до російської імператриці із таким пунктом засвідчує факт редукування просвітницького неприйняття політичного свавілля для неприйняття свавілля іноетнічного чиновництва, офіцерства.

Переформування з ідеями просвітництва відчувається і у спробах пояснення причинно-наслідкових зв'язків у суспільному житті. Відчувається, що автор промови “Про покращення стану” Гетьманщини відійшов від провіденціалізму. У своїх поясненнях причин “злочастя та занепаду Вітчизни нашої” він вказує на “непорядки і плутанину”, на “власнолюбство приватних людей”, на “зневажання загального добра і пошуки свого власного”, на “злісне вживання законів”, на послаблення “влади і сили шляхетства, на зростання сили “військової”. Запоруку добробуту держави він вбачає у “доброму запровадженні громадянських і військових справ”, у “примноженні комерції”, наведення громадського порядку він пов'язує із кодифікацією законів, перекладі їх на “нашу мову”, у підготовці юристів.

Про Бога невідомий оратор згадує лише у якості творця, який “благословив Малу Росію всілякими потрібними для утримання людського плодами і речами” і, таким чином, впритул наближається до деїзму західноєвропейських просвітителів.

На таких же позиціях знаходився і Семен Дівович. Його “Разговор Великороссии с Малороссией” стосується, насамперед, військово-політичних взаємин Української

козацької держави, а тому їй не потребує для їх пояснення залучення імені того, кому належить лише роль творця.

“Прохання малоросійського шляхетства” звертається до імені Бога, але не надає йому суттєвої ролі у поясненні історичного процесу. Хоча за об’ємом документ перевищує два типографських аркуші, складається із 23 пунктів, згадок про ім’я Бога нараховується лише п’ять. Вони стосуються факту сходження Катерини II на престол, вказівки на її особливу “прозорливість”, на її милосердя, факту смертності представників усього роду людського.

Протиставляючи деспотії республіку, просвітники звеличували такі політичні чесноти як патріотизм, готовність принести особисті інтереси у жертву суспільству. Так, на думку Ш.Монтеск’є, Рим загинув тоді, коли втратив те, що його звеличувало – громадянський дух і любов до вітчизни. Саме до них апелює у своїй промові невідомий оратор і просить старшин “через любов до Вітчизни, через власну вашу і потомків ваших честь і користь, об’єднайте всі сили розуму вашого, зміцніть їх патріотичним натхненням і, забувши всі пристрасті і партикулярні вигоди, подумайте про відновлення колишніх вітчизни вашої порядків та добробуту”.

Остання процитована фраза потребує розгляду проблеми спрямованості політичної культури козацької старшини. Адже факт зверненості політичної культури до минулого, до відтворення за зразком, до замкнутості ставить під сумнів, якщо не заперечує повністю, факт скорельованості тогочасних політикокультурних орієнтацій козацьких старшин із прогресуючою західноєвропейською суспільно-політичною думкою.

Намагаючись довести, що протягом середини XVIII ст. відбувався процес переходу до політичної культури відкритого типу, орієнтованої на зміни, на засвоєння нових елементів (що у індивідуальних позиціях проявлялося як зверненість до майбутнього – футуричність), підкреслимо, що зверненість до минулого ніколи не була самоціллю українського

політичного життя.

Діалектика минулого і майбутнього стала помітною уже у ході відродження старих форм функціонування політичної системи при паралельному включенні іноваційних моментів.

Зверненість до минулого мала свої історичні підстави. Насамперед цьому сприяла традиція укладення кожним новим гетьманом договірних статей із російським царем, що спрямовувало українську політичну еліту до постійного співставлення змісту старих і сучасних їм договорів. Метою такого порівняння було прагнення зберегти ті “права, запровадження, привілеї, вольності і переваги” (у сучасному формулюванні: політичний устрій, систему судочинства, незалежну внутрішню політику, соціальний устрій та модель соціально-економічних відносин), тобто зберегти той рівень автономії, який існував на момент укладення попереднього міждержавного союзу із російським царем. Тому зусилля українських властей спрямовувалися переважно на відтворення традиційних форм організації політичного життя. Зокрема, за К.Розумовського відновили своє функціонування Рада старшини, з'їзд старшин. Разом з тим, відродження їх діяльності містило у собі складову іноваційності. Зокрема, протягом згаданого періоду відбулося інстиціювання верхівки даної установи у якості присутності Генеральної Військової Канцелярії – колегіального адміністративно-розпорядчого органу.

Зверненість до минулого як риса політичної культури помічається і у фактах протистояння гетьмана російським органам центральної влади. Наприклад, пояснюючи, чому він “самовільно” відновив виробництво пороху в Україні, незважаючи на заборону 1742 р., Розумовський пояснив це правом Гетьманщини виробляти порох за гетьманування І.Скоропадського, “на правах якого він призначений”.

Відмовившись звітувати про прибутки і витрати Гетьманщини, К.Розумовський знову ж таки посилався на непідзвітність свого “антецесора” І.Скоропадського. Свого

завершення у даний період зверненість до минулого досягла у вимозі українського боку відновити традицію укладення “договорів” між гетьманами та царем, започатковану Богданом Хмельницьким і Олексієм Михайловичем, котра була перервана Петром I, як формулювалось старшиною, у зв’язку із “неприятельським, шведським на Малу Росію нашестям”.

Як видно із використаних прикладів, зверненість до минулого протягом 50-початку 60-х рр. мала своїм підґрунтям не “консерватизм”, у повному розумінні цього терміну, наприклад, Катериною II, а прагнення зберегти статус-кво державної автономії Гетьманщини.

Разом з тим, доведеться визнати і той факт, що за умови несиметричних міждержавних взаємин між Україною та Росією, коли ініціатива всіляких нововведень належала російському боку і спрямовувалася на обмеження автономії Гетьманщини, будь-яке новозапровадження українськими старшинами сприймалося як явний або замаскований утиск, що призвело до формування політико-культурної орієнтації неприйняття нововведень. Дана орієнтація екстраполювалася старшинським загалом і на ініціативи, що генерувалися і представниками старшинства. Тому, наприклад, на початку 50-х рр. навідомий оратор, запропонувавши старшинському з’їзду подумати про ряд реорганізацій внутрішнього життя, як на нашу думку, обов’язково мусив зазначити: “але не вважайте, щоб таким чином хотів я якого-небудь наших справ порушення чи скасування, — ні, я хочу порядку”.

Ми розпочали із характеристики зверненості до минулого, щоб у такий спосіб підкреслити значущість розвою протягом визначеного періоду іншого типу політичної культури відиференційованого за критерієм ставлення до перетворень — зверненості до майбутнього. Той же невідомий оратор, торкаючись проблеми українських законів, переконував старшинський з’їзд: “...ми їх можемо мати у своїй силі і точності, тільки кращими і дієвішими, ніж нині, а якщо

захочемо зробити якусь заміну, за нинішніми часами, правами і обставинами нашими, наслідуючи у тому приклад освічених народів, то і те буде залежати від нашого волевиявлення і від найвищої ї.і.в. конфірмації. Я знаю, що закони для людей, а не люди для законів створюються”.

Вагомим аргументом на користь твердження, що панівною тенденцією у еволюції політичної культури козацької старшини того часу була зверненість до майбутнього, є факт формування потреби здійснити ремілітаризацію державноадміністративних інститутів Війська Запорозького (знову ж таки бачимо, що “повернення до минулого” не розумілося як його відновлення у чистому, незмінному вигляді. Навпаки, мова йшла про його реформування відповідно до назрілих потреб). Отже, позиція автора промови “Про покращення становища” України полягає у тому, що причиною занепаду є повне панування військової влади: “Це (занепад) сталося від того, що зменшилася влада і сила шляхетства нашого, а зросла і майже все собі присвоїла військова сила. І так належить нам старатися, щоб запровадити всі ті чини і гідності, які керують громадянськими справами на всіх тих підставах, як велять права наші”. У 1756 р. урядовими чиновниками було підготовано “Відомість ... який чин за яким знаходиться за малоросійськими звичаями”. Згідно документу всі українські чини мусили розподілятися на військові, артилерійські і цивільні. До останніх було зараховано і найвищі чини Війська Запорозького — генеральних суддів, підскарбія і писаря, а також суддів усіх рівнів та військових канцеляристів.

Політикокультурна орієнтація на ремілітаризацію об’єктивувалася і у поточній політичній практиці, механізмах функціонування політичної системи гетьманату. Це себе проявило у вилученні судової влади з-під юрисдикції полковників, у перетворенні Генеральної Військової канцелярії у орган центральної влади, зосереджений на цивільних справах.

Таким чином, ідеї просвітництва ставали ґрунтом політикокультурних орієнтацій козацьких старшин, втілюючись у проектах та реальних кроках реформування суспільства України-Гетьманщини, у прагненні розширити її автономію.

* Про такий підхід до усвідомлення характеру взаємин українського та російського суспільств свідчать наступні рядки “Разговора Великороссии с Малороссиєю”:

“Не тебе, Государю твоему поддалась...”.